
Fortæller de romerske forfattere os kun det vi gerne vil høre?

Refleksioner over kanon og overleveringsmekanismer

LARS BOJE MORTENSEN

Med udgangspunkt i det 19. og 20. årh.s filologiske, litterære og historiske videnskab må man naturligvis besvare spørgsmålet i titlen med et klart: Nej! Med vores akkumulerede og systematiske viden forsøger vi at lytte åbent til det de gamle fortæller os (selv om de jo strengt taget slet ikke snakker til os). Vi bilder os vel ind at man til alle tider har kunnet blive overrasket over antik litteratur. Men er vi ligeså opmærksomme på udvalget af forfattere som vores forgængere har foretaget for os? Med andre ord: stiller vi os kritisk til hvem der taler til os, og til de skiftende ideologiske og tekniske betingelser som har udgjort rammen om overleveringen?

Gængse fremstillinger af den antikke litteraturs overleverings- og receptionshistorie er præget af bagklogskab: det er historien om hvordan vores antikke forfattere blev overleveret helt frem til netop os. Den er også præget af en lineær kulturtænkning taget direkte fra oplysningstiden: enhver interesse for hedenske forfattere er en lille hellig ild som holdes ved lige indtil solen endelig begynder at skinne i renæssancen.

Med udgangspunkt i den romerske litteraturs overlevering og skiftende kanondannelser fra antikken til oplysningstiden vil jeg forsøge at problematisere denne lineære fremstil-

ling som har oplysningstidens idealer som entydigt sigtepunkt.

Indledning

Blandt de mange eventyrlige fortællinger i Geoffrey Chaucers *Canterbury Tales* finder vi sagførerens historie om den romerske kejserdatter, med det passende navn, Constantia. Kysk, kristen og vidunderlig må hun på grund af sit politiske værd finde sig i at blive gift bort til en syrisk sultan, under forudsætning af at han og hans undersætter konverterer til kristendommen. Efter brylluppet udsletter sultanens onde mor alle kon-

vertitterne og sender Constantia ud på et skib, dog udstyret med proviant og hendes romerske skat. Hun lander efter en meget lang sejlads til sidst i Northumbria i Nordengland hvor hun modtages af lokale hedninge; hun talte et slags latin, men alligevel forstod man hende, og den lokale konge viser sig at være den rigtige for hende – han springer straks ud som kristen og som ivrig tilhænger af afholdenhed i ægteskabet. Herefter følger en masse forviklinger, hvor bl.a. den engelske konge besøger sin svigerfader, kejseren i Rom.

Selv om historien foregår i en forholdsvis ubestemt eventyrtid, illustrerer den dog alligevel ganske godt nogle grundtræk ved høj- eller senmiddelalderens opfattelse af det gamle Rom: fra verdensmagten Rom kom først og fremmest kristendommen. Fortællingen kan læses som en myte om den romerske civilisations goder til barbarerne, og Constantias skat, som mirakuløst har overlevet alverdens farer, er det fristende at se for sig som en bogkiste hvor hele essensen af romersk-kristen visdom indeholdes.

Præcissamtidig med Chaucers *Canterbury Tales*, lige omkring 1400, var der en voksende og meget højroret gruppe af notarer, handelsfolk og embedsmænd i Norditalien som havde indledt en intens jagt på en anden gammel romersk skat. Renæssance-humanisterne så i den hedenske ro-

merske litteratur det perfekte samlingspunkt for deres sociale identitet. De hedenske vismænd, især Cicero og Vergil, repræsenterede den ubrydelige forening af filosofi og retorik, af indsigt og udtryk, som humanisternes samtidige universitetskultur ifølge dem havde ødelagt med uskøn aristotelisk filosofi. Humanisterne, som fx Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini og Lorenzo Valla, var ikke universitetsfolk og havde dermed indlysende grunde til at distancere sig fra universitetskulturen for at fremme deres egen position som lærde mænd der beskæftigede sig professionelt med retorik og diplomati, og som i forlængelse heraf skrev politiske, historiske, pædagogiske og moralfilosofiske traktater.¹ I denne proces fik de på en afgørende måde omdefinert romersk historie og litteratur. Det blev nu et ikke-universitært forskningsfelt i sig selv – alt hvad man kunne grave frem om de gamle romere var relevant. Det var et sekulært projekt i den forstand at det skulle udbygge identitetsfølelsen hos en gruppe med sekulære funktioner (selv om flere humanister i perioder var ansat hos paven), men det var på ingen måde en anti- eller ikke-religiøs bevægelse. Humanisternes tekstanon omfattede også de store retori- kere blandt de romerske kirkefædre, fx. Hieronymus og Lactantius. Men den vægt de lagde på de hedensk-romerske forfattere var ny, og histo-

1) For humanisternes program som social selvretfærdiggørelse, jvf. Black 2001, fx s. 368.

rien om humanisternes omdefinering af kanon, deres fremdragelse af glemte latinske tekster og deres direkte reception af en mængde hidtil ukendte græske tekster – hovedsaglig til belysning af den romerske historie og litteratur – udgør naturligt nok et vigtigt kapitel i den klassiske filologis historie. Her begyndte den eksplícitte begejstring for hedensk litteratur og, stærkt hjulpet af bogtrykkerkunsten fra midten af 1400-tallet, den form for antikvarianisme som har præget store dele af klassisk filologi lige siden.

Flere generationer af klassiske filologer er vokset op med den faghistoriske fremstilling i Reynolds & Wilsons *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature* – en glimrende og kompetent gennemgang fra 1968, revideret 1974, og sidst stærkt revideret i 1991. Når jeg tager kritisk afsæt i den her, er det ikke fordi den ikke er utroligt nyttig, men fordi dens fortælling, eller plot om man vil, skaber en forståelses- og begrebsramme som let fører til alvorlige metodiske problemer – både hvis man vil forstå hvilke dele af den romerske litteratur vi egentlig besidder, og hvorfor den er blevet overleveret til os.

På den ene side er fremstillingen for bagklog. Det er som om at de romerske tekster vi kender, hele tiden har været på vej til os ved hjælp af en

række kopister og lærde som havde indset at de var bevaringsværdige i et langt perspektiv. Man tager på en måde den mere monumentale del af litteraturen (fx Horats og Vergil) på ordet i sin stræben efter eviggyldighed – det er som om de faktisk taler til os gennem to årtusinder, og hele tiden har gjort det. Men selv den mest indbildske forfatter i Rom kunne ikke drømme om en verden uden Romeriget eller latin som det eneste ordentlige alternativ til græsk. Det lyder måske lidt komisk, men her er vi jo ved et af filologiens centrale problemer – og en af skriftens magiske virkninger – at vi kan lytte til nogen som på absolut ingen måde taler til os. Sagt på en anden måde bliver det taget for givet at de romerske tekster vi har overleveret, i mere end tusind år har været integreret del af vores fælles europæiske fortid. De grundlæggende metaforer i bogen – og her er den symptomatisk for hele fagtraditionen – er ‘redning’, ‘overlevering’ og ‘lys og mørke’ (fx. ‘the dark ages’, ‘Carolingian twilight’ osv). Dermed fjernes blikket konsekvent fra de mere tidsspecifikke omstændigheder omkring kopiering, undervisning osv.² Denne synsmåde overvurderer efter min mening den kulturelle kontinuitet – det skal jeg komme tilbage til, og den understøtter det metodisk uheldige begreb ‘traditionen’ – eller den ‘klassiske tradition’ – som

2) Denne tendens er ligeså tydelig i den tyske pendant til *Scribes and Scholars*, Pöhlmann 1994 & 2003, og grunden er naturligvis den samme: at fokus udelukkende er på de filologiske konsekvenser vi skal drage af den problematiske overlevering, og ikke på en forståelse af de miljøer og kulturer som overleverede litteraturen.

alt for ofte bruges som forklaringsfaktor i uproblematiseret tilstand.³ Man stiller sig tilfreds med at historien er en si – og derfor nok har ført det vigtigste videre til os, i mængder nogenlunde proportionalt med afstanden fra os. Ikke alene den ringe overleveringsgrad, men også skiftende tiders kanoniske udvalg af det overleverede, bør gøre os meget mere utrygge ved at generalisere om den romerske litteratur i sig selv og om dens indflydelse på europæisk kultur.⁴

På den anden side præges fortællingen paradoksalt nok af en masse lykketræf: hvis det ikke lige havde været for det og det middelalderlige bibliotek ville vi ikke have kendt til sådan og sådan. Det er selvfølgelig ofte umiddelbart rigtigt, men for det første er vi afskåret fra at kunne føre kontrafaktisk statistik på hvilke andre kopier eller tekster der under ændrede betingelser så ville have overlevet, for det andet gælder det om – som påpeget i en vigtig metodisk artikel af Esch – at anstrenge sig for at finde mønstre i overleveringschancerne inden man bare trækker tilfældet op af hatten. *Scribes and Scholars* kan selvfølgelig ikke lastes for denne undladelse, men fokuseringen på det der *heldigvis* er overleveret er symptomatisk for denne

dominerende måde at gengive overleveringshistorien på.

Overlevering eller modtagelse?

Lad mig i det følgende forsøge at skitsere nogle af de kulturelle brudflader i den 2000 år lange historie som efter min mening har en tendens til at forsvinde eller at blive underbelyst.

Implosionen af det romerske uddannelsessystem (500–600)

Det første og helt afgørende brud er hvad man kunne kalde implosionen af det romerske skolesystem som forløb ret hurtigt i 500-tallet. Systemet havde været på plads i over 500 år i hele den antikke verden og det bestod af tre led: først modtog man elementærundervisning af en *ludi magister* (*magister puerorum*), dernæst kunne man i ca 12–15 årsalderen gå hos *grammaticus*, og endelig hos en retor, evt. hos en filosof. Det vigtige i vores sammenhæng er *grammaticus*. Vi ved intet om hvor mange frie borgere der gik hos *grammaticus* – måske bare 10–30% men vi ved at der var en *grammaticus* i nær sagt hver by over hele riget og at han havde en vis status i lokalsamfundene.⁵ Her lærte man to ting: korrekt

-
- 3) Jvf. Mortensen 1998. En fin komparativ problematisering af 'traditionen' som agerende faktor for førmoderne tekstkanoners århundrede- eller årtusindlange levetid gives af Assmann & Assmann 1987.
 - 4) For den tilsvarende ringe overlevering af græske klassikere, se Vatsend 2000 her i Klassisk Forum som på illustrativ vis gør rede for de græske skuespils overlevering og vurderingen af dem gennem tiderne.
 - 5) En brilliant socialhistorisk analyse af *grammaticus*' funktion og position leveres af Kaster 1988.

sprogbrug og udlæggelse af digterne.⁶ De store skoleforfattere som Ennius, Accius, Lucilius, Terents, Cicero, Sallust, Livius, Vergil, Horats, Ovid, Tacitus, Juvenal osv. cirkulerede altså i ca 400–600 år i utallige uddrag og udgaver på papyrus, pergament, vokstavler osv, i hele riget. Dette gjaldt også en lang række andre forfattere som vi kun dårligt eller slet ikke kender.⁷ Ovenpå dette skolevæsen skal vi dertil lægge overklassens vedholdende flirt med dannelse. En stor mængde private bogsamlinger fulde af både værker inden for og uden for skolekanon var spredt over riget, og der blev passeret godt på dem ligesom på andre rigdomme. Denne interregionale senatorstand hvor mange havde litterær smag, gik også i opløsning i løbet af 500-tallet. Når vi nærmer os 600 er altså både det romerske uddannelsessystem og den dannede overklasse forsvundet i den blå luft.

Man vil ofte se ofte en teknisk og en ideologisk forklaring på tabet af store dele af den romerske litteratur. Den tekniske går ud på at al den litteratur som ikke blev overført fra

papyrusruller til pergamentcodices i senantikken, gik tabt.⁸ Indlysende rigtigt fordi 99% af den romerske litteratur er overleveret til os gennem pergamentcodices, men alligevel et vildledende perspektiv: for der må have været bunker af tekster som faktisk blev overført til codices i 4.–6. årh. som heller ikke har overlevet, og masser af biblioteker som havde hyldemeter fulde af tekster på papyrus som en aktiv del af deres bibliotek op til ca 600. Det er den manglende institutionelle vedligeholdelse af rullerne, bøgerne og bibliotekerne i det 6. årh. som bliver afgørende, ikke at der var nogen som glemte eller nægtede at få overført litteraturen til det nye medium i 3.–4. årh.

Den ideologiske forklaring går selvfølgelig på religionsskiftet i det fjerde århundrede. Men den kan heller ikke være fyldestgørende. Selv om de 300 år mellem Konstantin og den antikke verdens forvandling i det 6. årh. så adskillige forsøg på at erstatte den hedenske kanon med en kristen⁹ – berømtest måske Augustins skrift om *Den Kristne Lærdom (De doctrina christiana)* – var effekten egentlig

6) Quintilian Inst. 1.4.2: *recte loquendi scientiam et poetarum enarrationem.*

7) Om den tabte latinske litteratur henvises der til Bardon 1952–56. Det burde være pligtlæsning for alle dem der dyrker den intertekstuelle fortolkningssport: besynderligt så godt overleveringen har lagt intertekstuelle studier til rette for os! For hele denne teleologiske holdning til materialet kan på det varmeste anbefales artiklen af Friedrich fra 1967 med dens velanbragte betragtninger over filologiens indbyggede tendens til ønsketænkning: netop det vi har overleveret giver mening i sammenhæng. I Pöhlmann 1994 & 2003, vol. II, 47 kan man læse det fantastiske udsagn at vi har adgang til stort set den samme latinske litteratur som Quintilian (dette kapitel er skrevet af P. Klopsch); det bliver direkte og eftertrykkeligt modsagt i samme værks bind I, s. 69–78 (af Pöhlmann).

8) *Scribes and Scholars* 1991, 34–36 & Pöhlmann 1994 & 2003, vol. I, 79–96.

9) Om tekstkanon som afgørende faktor i kulturel selvidentifikation i førmoderne samfund: Assmann 1992.

blot at kristne tekster i et vist omfang også kom ind i kanon. Der gjordes adskillige forsøg i det 5. og 6. århundrede på at versificere centrale bibeltekster efter klassisk mønster (Juvencus, Prudentius, Arator, Sedulius) netop for at de skulle vinde indpas på det eksisterende romerske systems præmisser – hos *grammaticus*. At den hedenske romerske litteratur blev både kopieret, brugt og læst helt op i det 6. årh. i hele middelhavsområdet fremgår bl.a. af grammatikeren Priscian fra Konstantinopel omkring 500 som i sit store værk citerer mængder af hedensk litteratur; det fremgår af forfattere som skriver i den traditionelle retoriske stil – mest berømt Boethius fra Italien i begyndelsen af det 6. århundrede og Venantius Fortunatus fra Gallien fra slutningen af århundredet; og af Isidor af Sevilla som omkring 600 i Toledo tydeligvis havde adgang til et stort bibliotek med nu tabt romersk lærdom. Mest iøjnefaldende er det dog dokumenteret i nogle eksisterende pergamentbøger eller fragmenter af dem af de centrale skoleforfattere som er kopieret i perioden mellem 400 og 600, heraf 7 af Vergil, 2 af Livius, 1 af Lucan, 2 af Plinius, 1 af

Terents, 1 af Plautus, 1 af Juvenal, og 1 af Cicero.¹⁰

De fleste af disse er formentling kopieret i Italien og mange af dem er pragtbøger skrevet i kapitæler, med tekster som ikke altid er af særlig høj kvalitet og som kun i få tilfælde kan være forlæg for de tekstversioner som vi kender til fra middelalderlige kopier; det tyder på at vi har at gøre med toppen af et isbjerg. Der må have eksisteret mange af denne type overklassebøger i det 5. og 6. århundrede, for slet ikke at snakke om hele underskoven af billige skolekopier som typisk har haft en ret kort levetid.¹¹

I perioden fra ca 600 til 750 har vi ingen vidnesbyrd om forfattere som bruger et velassorteret romersk bibliotek på samme måde som Isidor havde gjort og vi besidder ingen hele eller fragmentariske pergamentbøger af hedenske forfattere kopieret i dette tidsrum. Periodens skrifkultur er ikke så mørk som den ofte har været gjort til, men den baserede sig på nye spæde og regionalt spredte undervisningssystemer – alle sammen med kirkelig eller monastisk tilknytning.¹² Der blev kopieret skolebøger, fx kristne digtere som Sedulius, men der var ingen grund til at interessere sig for

10) Se Munk Olsen 1982–1989 under de respektive forfattere. Hertil skal lægges palimpsester (som falder uden for Munk Olsens fokus på de tekster som var tilgængelige i det 11. og 12. årh.), nemlig det berømte *De republica*-codex (Biblioteca Apostolica Vaticana, vat. lat. 5757) og det ældste håndskrift med Plautus' komedier (Milano, Biblioteca Ambrosiana, G 82 sup.).

11) Jvf. Pecere 1991 som klassificerer alle antikke papyrusfragmenter og codices af Vergil. Han advarer mod den forenklede opdeling i en 'vulgata'- eller skoleoverlevering og en lærd overlevering (s. 75), og henleder dermed opmærksomheden på mangfoldigheden i periodens bog- og teksttyper.

12) Jvf. Riché 1989.

hedenske digtere, for traditionen fra *grammaticus*' pensum var brudt. Man kan hævde at skolesystemets implosion i det 6. årh. afstedkom det som Augustin havde ønsket sig 150 år tidligere. Vi ved at Rom og Italien sås som et repositorium af lærdom og der er en kendt bogimport fra Rom til Northumbria i det 7. årh., men vist kun af kristne tekster.¹³ Nye kopier af klassiske romerske tekster begynder først at dukke op fra omkring 750 og i stigende omfang i 800-tallet.

Den karolingiske fetichisme (750–900)

Når den karolingiske epoke også er kendt som en renæssance er det netop fordi den genoptager kopieringen af hedenske romerske forfattere, og dermed – i *Scribes and Scholars*' sprogbrug – redder stort set hele den kendte romerske litteratur for os. Hvorfor karolingiske lærde egentlig skulle bruge tid og kræfter på at kopiere hedensk litteratur, er vanskeligt at forklare. Men før vi spekulerer over hvorfor de

gjorde det, så lad os ganske kort opsummere hvad der synes at være sket.

Fra perioden ca 750–900 besidder vi typisk mellem en og fem kopier af størstedelen af de kendte romerske klassikere. Kun Terents' komedier og Juvenals *Satirer* kan opvise 7 kopier, Lukans *Pharsalia* 10, og, som det eneste der virkelig gør indtryk, Vergils *Æneide* med 32 eksemplarer.¹⁴ Bortset fra Vergil er disse tal små i forhold til den patristiske litteraturs udbredelse i perioden.¹⁵ Den karolingiske bevægelse var først og fremmest optaget af at recipere og reproducere denne litteratur som et fundament for sin egen kultur. Klassikerreceptionen var et mere specielt og marginalt fænomen.

Hvor fik de karolingiske lærde deres tekstforlæg til klassikerne fra? Alt tyder på at de næsten alle sammen kom fra Italien og at de har været kapitælhåndskrifter fra det 5. eller 6. årh. Dette kan dels påvises ved hjælp af typiske skriverfejl i de karolingiske kopier, dels véd vi at flere af de eksisterende senantikke pergament-

13) Irlands og Englands rolle i overleveringen af hedenske tekster i det 6. til 8. årh. har været genstand for stor opmærksomhed. Den 'insulære' vej har særligt været fremhævet af palæografer som har konstrueret tabte forlæg i insulær skrift. Idag er man meget mere forsigtig med det, bl.a. fordi insulære kopier kan være produceret i irske klostre på kontinentet. To nyere fremstillinger, Holtz 1991 & Dumville 1995, giver referencer til de vigtigste momenter i diskussionen. Den første vurderer irlernes og angelsaksernes rolle ganske positivt, den anden er mere skeptisk. Det fremgår dog klart af begge at det i bedste fald er nogle få marginale tekster som kan være overleveret til os pga insulære kopier. I skrift- og bogkulturens historie er denne insulære guldalder af stor betydning, men ikke for overleveringen af den hedenske romerske litteratur.

14) Statistikker fra Munk Olsen 1991, s.117–122, suppleret for Vergils vedkommende med de to kendte fragmenter fra slutningen af det 8. årh., jvf. Munk Olsen 1985 s.699, A3 + A4.

15) Kirkefædrene og de kristne digtere havde i modsætning til de hedenske forfattere også cirkuleret i et vist omfang i Vesteuropa før ca 750, jvf. fx Orosiusteksten som kan opvise 3 eksisterende eksemplarer for perioden (nr. 19, 105, 121 i Mortensen 2000), jvf. n. 12 ovf. om den insulære skriftkultur.

bøger befandt sig i det karolingiske kulturområde i det 9. årh. Ved gaveudvekslinger og måske ved regelret erobring er karolingerne kommet i besiddelse af forskellige skatte som må have overvintret i århundreder i italienske klosterbiblioteker helt tilbage fra dengang hvor disse tekster indgik i en levende kulturel sammenhæng i det 5. og 6. årh. Det har ikke været nogen enkel opgave de karolingiske lærde har stillet sig selv, når de skulle kopiere ofte vanskeligt læselige tekster uden ordadskillelse, men vi kan i retrospekt kun være taknemlige for at de gjorde det.

Vores taknemlighed bør dog ikke forlede os til at tro at karolingerne forstod rækkevidden af deres tekstarbejde. Faktisk tyder alt på at de ikke var særligt interesserede i teksterne og det karolingiske lærdomsprogram kunne sagtens klare sig uden hedenske digtere. Ensretning af skriftkulturen, liturgien osv havde glimrende forbilleder i kirkefædrene og før den karolingiske bevægelse havde den store lærde fra begyndelsen af 700-tallet, Northumbrieren Beda, skabt et sammenhængende og slidstærkt grundlag for kristen visdom helt uden brug af hedenske forfattere.¹⁶

Vi kender ikke direkte til karolingerens motiver – vi har kun håndskrifterne samt nogle ganske få vidnesbyrd om aktiv interesse for den romerske litteratur, bl.a. Einhards berømte biografi over Karl den Store som har sit tydelige romerske forbillede. De lærde i det 8. og 9. århund-

rede kan have fået vakt lidt nysgerrighed om de gamle digtere gennem de grammatiske håndbøger de brugte, som ofte indeholdt citater fra Vergil, Horats osv. Men den eneste ideologiske konvergens vi kan iagttage er den imperiale retorik hos Vergil – den kan have vakt en vis genklang hos de frankiske herskere. Ellers må vi konstatere at de få lærde der er tale om satte pris på disse eksotiske tekster som en lille og lukket elitær hobby uden de store konsekvenser. Denne hobby som vi kan se tynde spor af i det 9. årh., kan dog ikke have været den primære baggrund for importen af italienske pragtbøger med ældgamle skoletekster. Den skal snarere ses i et større kulturelt udvekslingsmønster med Rom og andre italienske centre. I sine bestræbelser på liturgisk ensretning efter romersk standard importerede Karl sangere fra Rom for at belære de lokale og han importede søjler m.m. fra Ravennas ruiner til hjemlig genbrug. De gamle bøger var formentlig en del af pakken, opnået ved gaveudveksling med pave, biskopper og fyrster, og evt. givet videre som gaver til enkelte klostre i karolingerriget. Dette er spekulativt, men vi skal efter min mening snarere forestille os nogle ret tilfældige bøger lande i karolingiske klostre end en slags bevidst håndskriftjagt i Italien. Og hvad gør man i et benediktinsk kloster med et skriptorium når man modtager en gammel og fin bog fra en højtstående velynder? Man kopierer den til Guds ære.

16) Jvf. Mortensen 2003.

Den såkaldte karolingiske renæssances 'redning' af den romerske litteratur var altså mere en sidegevinst og vi bør måske snarere tale om den karolingiske fetichisme. Karolingerne modtog en bogskat som ikke gav nogen integreret mening i deres kultur – og bortset fra Vergil lå teksterne også stort set ureciperet hen i hundrede år eller mere. Man kan hævde at karolingerne ikke egenhændigt var overleveringens krumtap for de foretog næppe noget særligt bevidst udvalg af tekster – her var rammerne sat af den senantikke tekst- og bogkultur – og deres indsats fik kun betydning fordi der var nogen senere som begyndte at bruge de karolingiske kopier, hvilket først skete i betydningsfuldt omfang i det 11. og 12. årh.

Den middelalderlige humanisme (1050–1200)

Selv om Terents, Juvenal og Horats begyndte at blive læst i visse skoler allerede i det 10 årh., skal vi frem til midten af det 11. årh. før vi ser en bred vifte af romerske forfattere til skole- og studiebrug. Dette afgørende fremstød, uden hvilket den karolingiske indsats ville være forblevet en blindgyde, passede ind i den generelle udvidelse og differentiering af skriftkulturen som er karakteristisk for perioden mellem ca 1050 og 1200 som vi kan kalde den middelalderlige humanisme eller det 12. årh.s renæssance. Nu blev de romerske klassikere læst, brugt og kopieret i et omfang og i en bredde så der ikke var nogen vej tilbage. De blev efterlignet, fortolket og i stigende grad sat ind i

deres historiske kontekst. Den antikvariske ånd som vi kender fra det 15. årh.s renæssance, dukker glimtvis op hos nogle fremtrædende lærde som John af Salisbury og William af Malmesbury m.fl. og mere marginale romerske forfattere bliver således inddraget i de lærde studier. Nu ser vi både sproglige, kunstneriske, filosofiske og ideologiske konvergenser mellem romerne og deres middelalderlige læsere.

Renæssancehumanismen (1350–1500)

Uden den middelalderlige humanisme ville renæssancehumanismen være utænkelig. De to bevægelser delte på mange måder en beundring for romernes fortællinger, deres moralfilosofi, og deres retoriske virtuositet på latin – en beundring der trådte i baggrunden i det 13. og 14. århundrede som var præget af streng videnskabelighed på den ene side og opblomstringen af folkesprogs litteratur på den anden. Og med hensyn til håndskriftsfund kan man sige at renæssancehumanisterne fik de sidste tekster som gemte sig i karolingiske kopier, frem i lyset. Men renæssancehumanisternes udbasunering af begejstringen for alt der var romersk, deres fremdragelse af græsk litteratur i et helt nyt omfang samt den antikvariske akkumulation som følge af trykkekunsten – alt dette skabte epoke. Men sat på spidsen kan man sige at uden den renæssancehumanistiske bevægelse ville vi have kendt meget romersk litteratur, men uden den middelalderlige humanisme muligvis intet.

Oplysningstiden (1700–1800)

Latinen forblev et vigtigt litterært medium i Vesteuropa frem til begyndelsen af 1700-tallet, og derfor var dialogen med de romerske klassikere både naturlig og levende. Den græske litteratur var nu blevet kendt og meget studeret, ofte gennem latinske oversættelser, men begejstringen for romerne var dog uantastet. Dette gælder måske i særlig høj grad i oplysningstiden, selv om det netop var her at latinens endegyldigt måtte vige pladsen for fransk og tysk som kulturdebattens hovedsprog. I oplysningstiden nåede den ideologiske konvergens med de romerske klassikere pludselig nye højder, for nu blev de for første gang brugt i antikirkeligt øjemed. Den deisme som Voltaire og andre af de store oplysningfolk favoriserede var netop det som de kunne aflytte i Ciceros filosofiske traktater – synes oplysningstænkerne i hvert fald selv. Skulle man vælge antikkens største bog stod valget for Voltaire imellem *Om gudernes natur* (*De natura deorum*) og *Om pligterne* (*De officiis*) – begge af Cicero.¹⁷ På trods af periodens indgående kendskab til græsk litteratur og til filosoffernes begejstring for den tidlige græske filosofi som en slags første oplysningstid, var det romerne som med deres politiske universalitet, deres midtsøgende og eklektiske moralfilosofi og deres mangel på metafysiske spekulationer stod uantastet på oplysningstidens parnas. Men *det* var også

sidste gang romerne udgjorde den vigtigste del af vores kulturelle identitet, for med den holderlinske, wolffske og humboldtske græcitettsbegejstring og den derefter følgende *Altertumswissenschaft* var det pludselig grækerne der fortalte os det vi helst ville høre – og være. Et kapitel jeg skal lade ligge her.

Hvad er det vi gerne vil høre?

Lukrets og Seneca

Lukrets

Lad mig tage to forfattereksempler for at konkretisere et par af de receptionshistoriske pointer. Den første er Lukrets, Ciceros samtidige, og forfatter af det storslåede epikuræiske læredigt *Om verdens natur* (*De rerum natura*). På linje med sin beundrede læremester, Epikur (341–270 fvt.), ønsker Lukrets at frigøre sine læsere for frygt – nemlig frygten for gudernes straf. Guderne findes, men tager sig ikke af vores sager. Hvis vi forstår at mennesket er en del af naturen, og at vores eventuelle ulykker ikke skyldes at vi har brudt en kontrakt med guderne, vil vores sind falde til ro. Verden styres af deterministiske principper – mennesket dog ikke helt. Undervejs analyserer Lukrets atomlæren, kulturens opståen, drømmenes væsen, kosmologi og meget mere – alt sammen med stor poetisk kraft.

Lukrets blev reciperet i sin romerske samtid og eftertid og stod, for-

17) Gay 1966, 94–126 – om ‘philosophes’ og romerne, fx s. 97: ‘It was the affinity of one literary elite for another’.

mentlig, som en efterlignelsesværdig pioner i læredigtgenren.¹⁸ Både digtere, filosoffer og kristne forfattere interesserer sig gennem de næste 600 år for ham. De kristne har en særlig interesse for Lukrets' kritiske holdning til den hedenske kult, mens andre lader sig inspirere sprogligt og formmæssigt, grammatikere citerer ham for hans arkaiske sprog osv. Selv om epikuræismen som bevægelse næppe var livskraftig i de sidste århundreder af antikken, må man altså konkludere at Lukrets bl.a. i kraft af sine poetisk-sproglige kvaliteter har holdt stand i skolesystemet. Omkring 600 viser Isidor af Sevilla stadig førstehåndskendskab til ham. Der må altså i senantikken have eksisteret hundredvis af kopier i middelhavsområdet, både på papyrus og pergament, både til skolebrug og til privat studium.¹⁹

Så er der helt tavst indtil vores 3 karolingiske håndskrifter som alle er kopieret i det 9. årh.²⁰ Analysen af disse tre håndskrifers indbyrdes forhold er berømt i filologihistorien fordi Lachmann i sin udgave af Lukrets fra 1850 for første gang kunne præsentere en udtømmende forklaring efter den stemmatiske metode. Her kunne

det fælles ophav for de tre rekonstrueres fysisk, side for side.²¹ Det er senere erkendt at dette fælles ophav må have været tidlig karolingisk, og det igen må være kopieret efter et senantikt kapitælhåndskrift. Den beskedne karolingiske interesse for teksten – vi ved bl.a. at den irske lærde Dungal ved Karl den Stores hof korrigerede den i et af håndskrifterne – satte sig ingen spor ud over det 9. årh. – og Lukretsteksten blev heller ikke inddraget af de middelalderlige humanister i det 11. og 12. årh. De få karolingiske håndskrifter lå nu bare i nogle bogskabe i franske og tyske klosterbiblioteker indtil Poggio Bracciolini i 1417 triumferende kunne fremdrage et af dem som et sensationelt fund.²² Herefter spredte kopierne sig som en lynild i Norditalien. For renæssancehumanisterne blev Lukrets et yndet og nyttigt supplement til Ciceros beskrivelser af de antikke filosofiske skoler og et pejlemærke for periodens omfattende didaktiske poesi.

Først i 1700-tallet fandt Lukretsteksten dog sine flittigste læsere, idet oplysningstænkernes placerede ham helt centralt i deres kanon. Hans antireligiøse retorik var gefundenes Fressen for dem, og hans grundtanke

18) En fin karakteristik gives af Tooley 1996, 107–108.

19) Stumper af en papyrusrulle fra Herculaneum med (formentlig) hele Lukretsteksten er identificeret for nylig af Kleve 1989.

20) Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Voss. lat. F.30 ('Oblongus', ca 800–825, med korrektioner af Dungal, †827, kopieret i nærheden af hoffet); Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Voss. Lat. Q.94 ('Quadratus', 800–850, Nordfrankrig); Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 107 + København, Det kongelige Bibliotek, Gl. Kgl. s. 211, 2o (850–900, snarest Norditalien).

21) Jvf. Reynolds 1983, 219.

22) Poggios håndskrift var ikke et af de 3 nu eksisterende, men også karolingisk og tekstligt forbundet med de tre ovennævnte.

om at videnskabens lys skal drive frygten for guderne bort, var som talt ud af deres mund. Hans stjerne steg så højt at en kardinal Polignac udsendte en officiel kirkelig traktat med titlen Anti-Lucretius og at den første eksplisite ateistiske afhandling, *Systeme de la nature* (forfattet af Holbach), i 1770 blev anklaget for at “udvide Lucretius’ system”.²³

I 1800-tallet svandt beundringen i takt med begejstringen for grækerne og den videnskabelige udforskning af græsk filosofihistorie. Lukrets var vigtig på den måde alle romere var vigtige, nemlig som kilde til forståelse af grækerne, men i denne holdning var der indbygget en konstant irritation over romerne som det næstbedste – en irritation der står i stærk kontrast til 1700-tallets lettelse over at man slap for de tekniske dele af filosofien og glæden ved at man kunne nyde den latinske poetiske retorik i fulde drag.

Seneca

Filosoffen og statsmanden Seneca, som blev tvunget til selvmord af Nero i 65 evt., fik en uhyre stor læserkreds både i antikken, middelalderen og nyere tid, men det var typisk nok læsere som lagde vægten på forskellige aspekter og dele af forfatterskabet. Seneca formidlede sit stoiske livssyn i både naturfilosofiske og moralfilosofiske traktater og i essayistiske breve. Endvidere leverede han tragedier til det rige sceneliv på Neros tid –

mørke, blodige og barokke tragedier som kredser om skæbnen og om livsbetingelserne under forblændede herskere. De er formentlig ret specielle i romersk sammenhæng, men er kommet til at stå for os som eksemplet på romersk tragik – blot fordi den 300 år lange romerske tradition før Seneca ikke overlevede antikken. Prosaskrifternes sententiøse og specielle stil har vundet mange tilhængere gennem århundrederne – ligesom hans indtrængende appel til stoisk selvdisciplin, holistisk kosmologi og deraf afledte skæbnetro. Jeg skal ikke her forfølge hans mangesidede forfatterskab, men blot gøre opmærksom på et par signifikante skift i receptionen af *Brevene til Lucilius* og af *Tragedierne*.

Beskæftigelsen med Seneca i den senromerske litteratur var omfattende, og hans skrifter har utvivlsomt spredt sig over det meste af riget. Ligesom for Lukrets betød kristendommen ikke nogen krise for tekstudbredelsen, ja i Senecas tilfælde blev den ovenikøbet hjulpet yderligere på vej ved hjælp af en fiktiv korrespondance mellem filosofen og apostlen Paulus som blev komponeret i det 4. årh. Referencen i *Apostlenes gerninger* (18.12–17) til et møde mellem Senecas bror Gallio og Paulus var for fristende for en lærd kristen til at lade ligge. Brevvekslingen kastede nok så meget et skær af klassisk vismand over Paulus som den gjorde Seneca til næsten-kristen. Med det romerske uddannelsessystems sammenbrud går

23) Gay 1966, 104–105.

dog en stor del af Senecas skrifter tabt bl.a. en tredje afdeling af *Breve til Lucilius*.²⁴ Den middelalderlige overlevering af de resterende to afdelinger af *Breve* (nr 1–88 & 89–124 fordelt på ialt 20 bøger) er kompliceret, men hovedtrækkene bringer ingen overraskelser: Vi har igen intet før nogle karolingiske kopier som blev produceret i miljøet omkring Ludvig den Fromme (Karl den Stores søn), men disse kopier fører ikke til noget særligt før vi kommer til det 12. årh. Her spreder teksten sig over hele det latinske Europa i samme takt som den fiktive korrespondance med Paulus breder sig.²⁵ Interessant nok kan vi fx se en blomstrende Seneca-interesse hos cistercienserne som ellers holdt sig på sikkerhedsafstand af hedenske forfattere, og netop her kan vi se koblingen af interessen for *Breve til Lucilius* og *Breve til Paulus*.²⁶ I det 12. årh. ser man også at tekster om og af Seneca finder sammen i samlehåndskrifter. Med andre ord bliver Seneca endnu engang kanoniseret i en kristen sammenhæng – noget han kunne leve højt på igennem hele renæssancen. Tunge Senecalæsere er Montaigne – hos hvem netop det filosofiske essay efter Senecas facon bliver en konstituerende litterær faktor – og rækken af nystoiske nederlandske tænkere omkring 1600 med Justus Lipsius som et højde-

punkt. Men her var Seneca stadig den romerske filosof som var kompatibel med grundlæggende kristne synspunkter. For oplysningstænkerne i 1700-tallet ændrer denne position sig 180 grader: Hos Diderot bliver Seneca slet og ret den tænker der retter de afgørende slag mod præstestandens greb om de svage i samfundet.²⁷

Tragikeren Seneca påkaldte sig ingen interesse i tidlig og høj middelalder – naturligt nok, kunne man sige, for en i antik og moderne forstand teaterløs epoke. Men da de få middelalderlige kopier blev trukket frem i begyndelsen af det 14. årh. var Senecateksten faktisk med til at skabe den interesse for det antikke teater, som i det 15. årh. skulle føre til genoplivningen af teatertraditionen. De næste par hundrede års europæiske dramatik ville have set betydeligt anderledes ud uden kendskabet til Senecas tragedier, det gælder fx Shakespeare, Corneille og Racine. Igen kastes Seneca først ned fra piedestalen med Altertumswissenschaftvendingen omkring 1800. Herefter bliver Senecas tragedier nærmest pinligt dårlige i sammenligning med Aischylos og Sofokles. Som en udløber af denne tradition er dramaerne i det 20. årh. af den filologiske ekspertise blevet relegeret til at være læsedramaer – de er så usammenhængende at de ikke kan have være beregnet

24) Måske 5–7 bøger, jvf. Spallone 1995, 169; i denne afhandling gives der en grundig behandling de tekniske aspekter af den middelalderlige overlevering, herunder de konklusioner man kan drage af boginddelingen i relation til overførslen fra ruller til codices.

25) Munk Olsen 1991, 86–89.

26) Munk Olsen 1984.

27) Gay 1966, 151.

for andet end det filosofiske studerekammer. Først nu er flere forskere begyndt at anerkende deres oprindelige status som levende dramatik.²⁸

Sammenfatning

Lad mig prøve at samle nogle af trådene sammen. For det første er det misvisende i det lange receptionsperspektiv at operere med renæssancer som et løst samlebegreb for forskellige opsving i interessen for hedenske forfattere. Motiver og kulturel sammenhæng var højst forskellige. Det var ikke kulturelt mørke, i oplysningstidens forstand, eller kristendommens skyld som gjorde at 'vi' mistede store dele af den romerske litteratur, det var implosionen af det romerske uddannelsessystem. Det var ikke et glimt af sandhedens lys som fik de karolingiske lærde til at kopiere vores romerske forfattere, det var snarere en fetichistisk respekt for gamle bøger hvis indhold de ikke i første omgang kan have forstået meget af. Men i det 12. årh. indgår en del hedenske romere som en autoritativ og meningsfuld ballast for udfoldelsen af latinsk retorik og for natur- og moralfilosofien. Tilsidst åbnes blikket for 'alle' (i vores forstand) romerske tekster i det 15. årh. hvor det gamle Rom kommer til at stå som en afgrænset kulturrepøse med sin uforlignelige forening af visdom og retorik. Bogtrykkerkunsten bliver dertil en afgørende faktor for videreudviklingen af denne antikvarianisme. Fortællin-

gen om tre renæssancer, den karolingiske, det 12. århundredes og det 15. århundredes, har skygget for en bedre forståelse af forskelligheden i konstellationerne mellem institutionelle, tekniske og ideologiske faktorer.

Ligeledes kan der være grund til at problematisere overleveringsbegrebet fordi det fokuserer så ensidigt på den afleverende part. Man kan tværtimod hævde at det er den modtagende part som skaber dynamikken i teksthistorien.

I forlængelse heraf må man også minde om at receptionshistorie egentlig falder i to helt forskellige afdelinger. Ganske vist taler man oftest om at en forfatters *Nachleben* begynder den dag han dør, men når vi har at gøre med ældre litteratur hvor vi ikke har umiddelbar adgang til teksten, går der et vigtigt skel mellem den nære og den fjerne receptionshistorie. Den nære reception kan lære os noget om værket selv, fordi det er skrevet inden for netop den forståelseshorisont som de nærmeste eftertid læser det i. Derimod er den fjerne reception – den som foretages i radikalt anderledes sproglige og kulturelle sammenhænge – i første række mest relevant for de senere epokers kulturhistorie. Vi kan godt kalde det forfatterens virkningshistorie, men virkningen skabes ikke af ham selv – den skabes af dem der læser og lytter.

Eftersom vi kun kan lytte til romerne gennem mange århundreders forstærkelse af signalet, med dertil hørende forvrængning, er det til gen-

28) Jfv. Kragelund 1999.

gæld vigtigt at danne sig et indtryk af skiftende tiders kanondannelse. Jeg har forsøgt at skitsere nogle af de afgørende transformationer og sorteringsmekanismer som den romerske litteratur har været igennem. Kanondannelsen i henholdsvis senantikken og højmiddelalderens skolevæsen var stærkt medvirkende til at forme det beskedne udvalg af romerske forfattere vi kender idag. Men den overordnede forståelsesramme og prioriteringen blandt de eksisterende tekster er også bestemmende for hvad det er vi hører. Når Lukrets' og Ciceros deistiske skepsis repræsenterede idealet af antik litteratur for oplysningstænkere, så var den begrebsramme styrende for opfattelsen af romersk litteratur generelt. Når Seneca i det 12. årh. blev kombineret med en korrespondance med Paulus, hørte man noget andet i hans ægte skrifter end hvis han ikke havde haft dette fine stempel som næsten-kristen. Når den græske filosofi og de græske tragedier var det højest opnåelige ideal i det 19. årh, så er selv den mest velvillige læsning af Seneca eller andre romere mærket af skepsis. Så måske kan vi ikke besvare mit indledende spørgsmål med et så rungende nej som vi sikkert gerne ville – måske er vores lytteevner alligevel stærkt præget af det tekstudvalg som en fjern og nærmere fortid, med helt forskellige prioriteringer, har lagt til rette for os.

Den romerske litteratur er en uvurderlig skat som nu også er skyllet op på vores kyst – efter at den er landet mange andre steder hvor den er blevet pakket om efter andre principper end vores. På trods af vores tiltro til

en videnskabelig og kritisk læsning må et blik på receptionshistorien derfor advare os mod at tro at ind- og udpakningen af det overleverede ikke er meget styrende for læsningen. Men vi kan jo trøste os med at en helt klinisk og objektiv forståelse af de romerske klassikere først bliver mulig når vi har mistet enhver interesse for dem – og så videnskabelige er vi vel ikke blevet endnu?

Litteraturliste

- Albrecht, Michael von, 1994: *Geschichte der römischen Literatur, von Andronicus bis Boethius, mit Berücksichtigung ihrer Bedeutung für die Neuzeit. I-II (Zweite, verbesserte und erweiterte Auflage)*. München.
- Assmann, Jan & Assmann, Aleida 1987: 'Kanon und Zensur als kultursoziologischen Kategorien', Assmann, J. & A. (eds), *Kanon und Zensur. Beiträge zur Archäologie des literarischen Kommunikation II*, München, 7–27.
- Assmann, Jan, 1992: *Das Kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und Politische Identität in Frühen Hochkulturen*, München.
- Bardon, Henry, 1952–1956: *La littérature latine inconnue. I: L'époque républicaine. II: L'époque impériale*, Paris.
- Black, Robert, 2001: *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge.
- Dumville, David N. 1995: 'The Early Mediaeval Insular Churches and the Preservation of Roman Literature: Towards a Historical and Palaeographical Reevaluation', in *Formative Stages of Classical Traditions: Latin Texts from Antiquity to the Renaissance*, eds. O. Pecere & M. D. Reeve, Spoleto, 197–237.
- Esch, A., 1985: 'Überlieferungs-Chance und Überlieferungs-Zufall als methodi-

- ches Problem des Historikers', *Historische Zeitschrift* 240, 527–570.
- Friedrich, Wolf-Hartmut, 1967: 'Philologen Als Teleologen', repr. 1977 in *Dauer Im Wechsel*, eds. C. J. Classen and U. Schindel, Göttingen, 22–35.
- Gay, Peter, 1966: *The Enlightenment – an Interpretation. The Rise of Modern Paganism*, New York.
- Grafton, Anthony, 1991: *Defenders of the Text. The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450–1800*, Cambridge, Mass.
- Holtz, Louis, 1991: 'La transmission des classiques latins: De l'antiquité tardive à l'époque carolingienne', in *Itinerari dei testi antichi*, ed. O. Pecere, Roma, 85–104.
- Kaster, R. A., 1988: *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity*, Los Angeles.
- Kleve, Knut 1989: 'Lucretius in Herculaneum', *Cronache ercolanesi. Bollettino del Centro internazionale per lo studio dei papiri ercolanesi*. 19 (1989) 5–27.
- Kragelund, Patrick, 1999: 'Senecan Tragedy: Back on Stage?', *Classica et Mediaevalia* 50, 235–247.
- Mortensen, Lars Boje, 1998: 'Working with Ancient Roman History: A Comparison of Carolingian and Twelfth-Century Scholarly Endeavours', *Gli Umanesimi Medievali. Atti Del II Congresso Dell' "Internationales Mittelaltererkomitee"*, ed. C. Leonardi, Firenze, 411–20.
- Mortensen, Lars Boje, 2000: 'The Diffusion of Roman Histories in the Middle Ages. A List of Orosius, Eutropius, Paulus Diaconus, and Landolfus Sagax Manuscripts', *Filologia Mediolatina VI-VII (1999–2000)* 101–200.
- Mortensen, Lars Boje, 2003: 'The study of Medieval Latin literature — an expanding field of little impact?', *Mediävistik in 21. Jahrhundert. Stand und Perspektiven der Internationalen und Interdisziplinären Mittelalterforschung*, eds. Hans-Werner Goetz and Jörg Jarnut, München, 135–47.
- Munk Olsen, Birger, 1982–89: *L'étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles. Tome I: Catalogue des manuscrits classiques latins copiés du IXe au XIIe siècle. Apicius-Juvénal. Tome II: Livius-Vitruvius, florilèges, essais des plume. Tome III,1: Les classiques dans les bibliothèques médiévales. Tome III, 2: Addenda et corrigenda, tables*, Paris.
- Munk Olsen, Birger, 1984: 'The Cistercians and Classical Culture', repr. 1995 in B. Munk Olsen, *La réception de la littérature classique au Moyen Age (IXe-XIIe siècle)*, Copenhague.
- Munk Olsen, Birger, 1991: *I classici nel canone scolastico altomedievale*, Spoleto.
- Pecere, Oronzo, 1991: 'Antichità Tarda E Trasmissione Di Testi. Qualche Riflessione', in *Itinerari dei testi antichi*, ed. O. Pecere, Roma, 55–83.
- Pöhlmann, Egert, 1994 & 2003: *Einführung in die Überlieferungsgeschichte und in die Textkritik der antiken Literatur. Band I: Altertum. Band II: Mittelalter und Neuzeit*. Darmstadt.
- Reynolds, L.D. & Wilson, N.G., 1991 (3rd ed.): *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Oxford.
- Reynolds, L.D. (ed.), 1983: *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, Oxford.
- Riché, Pierre, 1989: *Ecoles et enseignement dans le Haut Moyen Age. Fin du Ve siècle – milieu du XIe siècle*, Paris.
- Spallone, Maddalena, 1995: 'Edizioni' tardoantiche e tradizione medievale dei testi: il caso delle *Epistulae ad Lucilium* de Seneca', in *Formative Stages of Classical Traditions: Latin Texts from Antiquity to the Renaissance*, eds. O. Pecere & M. D. Reeve, Spoleto, 149–196.
- Toohy, Peter 1996: *Epic Lessons. An Introduction to Ancient Didactic Poetry*, London.
- Vatsend, Kyrre, 2000: 'Klassisk gresk drama og ettertidens bedømmelse', *Klassisk Forum* 2 (2000), 25–41.